

Оцінка реального стану сформованості професійно-педагогічного підприємництва вчителів початкової школи

Здійснено оцінку реального стану сформованості професійно-педагогічного підприємництва вчителів початкової школи в умовах неперервної освіти шляхом анкетування, результатів комплексного використання методики діагностики щодо мотивації до успіху й уникнення невдач Т. Елерса, методики діагностики К. Замфіра у модифікації А. Реана, тесту на загальні здібності до підприємництва (GET TEST), питальника Рокича. Отримані результати вказують не тільки на невеликі відмінності між вибірками, але й на те, що в експериментальній групі опитаних учителів більшість результативних ознак, що вимірюють методики (потреба в досягненнях і незалежності, схильність до творчості, уміння йти на ризик, цілеспрямованість і рішучість), є чітко вираженими і, відповідно, визначають достатньо високий потенціал рівня сформованості професійно-педагогічного підприємництва вчителів початкової школи.

Ключові слова: професійно-педагогічне підприємництво, вчитель початкової школи, підприємницька ідея, підприємницькі навички, підприємницький успіх.

Nelia Kinakh. Assessment of the Real State of Formation of Professional and Pedagogical Entrepreneurship of Primary School Teachers.

The article evaluates the real state of formation of the professional and pedagogical entrepreneurship of primary school teachers in the conditions of continuous education by means of a questionnaire, the results of the complex use of the diagnostic method for motivation to succeed and avoiding failure by T. Ehlers, the diagnostic method of K. Zamfir in the modification of A. Rean, the test for general entrepreneurial abilities (GET TEST), Rokich's questionnaire. The obtained results indicate not only small differences between the samples, but also that in the experimental group of interviewed teachers, most of the performance characteristics that measure the methods (need for achievements and independence, propensity for creativity, ability to take risks, purposefulness and determination), are clearly expressed and, accordingly, determine a sufficiently high potential of the level of formation of professional and pedagogical entrepreneurship of primary school teachers.

Keywords: professional and pedagogical entrepreneurship, primary school teacher, entrepreneurial idea, entrepreneurial skills, entrepreneurial success.

Постановка проблеми. Неперервна освіта загалом і післядипломна зокрема мають потужний потенціал в аспекті забезпечення та стимулювання неперервного особистісного й професійного розвитку, самовдосконалення вчителя, а саме в процесі курсової перепідготовки педагогічних кадрів. Сучасна українська школа має бути зорієнтована на вчителя з розвиненими здібностями й навичками імплементації особистісних професійно значущих якостей для засвоєння нових професійних ролей та функцій, реалізації освітніх проєктів національного масштабу, забезпечувати конкурентоспроможність на європейському й світовому ринку освітніх послуг. Нова місія педагога постає в контексті європейського професіоналізму зі збереженням найкращих ментальних українських характеристик, європейського виміру педагогічних якостей.

Початковій школі належить особливе місце в структурі загальної середньої освіти, що зумовлює виняткову роль цієї ланки й особливу відповідальність педагогів за якість її результатів. Державний стандарт початкової освіти трактує підприємливість і фінансову

грамотність як одні з ключових компетентностей здобувача освіти, що передбачає ініціативність, готовність брати відповідальність за ухвалення власних рішень, уміння організовувати свою діяльність для досягнення цілей, усвідомлення етичних цінностей ефективної співпраці, готовність до втілення в життя ініційованих ідей [4]. Учитель початкової школи теж має володіти комплексом підприємницьких навичок і вмінь: генерувати нові ідеї, використовувати критерії раціональності, практичності, ефективності й точності для вибору найкращого рішення, аргументувати та захищати свою позицію, мати досвід у галузі підприємництва, бути готовим до провадження підприємницької діяльності.

Сьогодні на часі формування і розвиток професійно-педагогічного підприємництва загалом, яке б дозволило кожній творчій людині, в тому числі вчителю або науковцю, відчувати переваги, побачити цінність освіти, що вже здобута чи здобувається, усвідомити можливості її конвертації в успіх, кар'єру та фінансові показники в турбулентному ринковому середовищі сьогодення чи майбутніх ринків.

На думку Р. Шияна, дієвими механізмами плекання підприємництва є багатоаспектне застосування стратегій інтерактивного навчання, ресурсів діяльнісного та компетентнісного підходів (зі зміною акцентів щодо ролі вчителя у свідомому самопізнанні учнів). Науковець вважає, що підприємливий учитель – не той, хто досяг значних матеріальних статків, а ініціативний, активний, творчий, відважний, інноватор, той, хто відчуває покликання, має почуття власної гідності й уміє побачити те, що не бачать інші. Тому підприємливості може навчити не тільки вчитель економіки, а будь-який інший компетентний педагог [1].

Ініціативна діяльність учителя – це безперервний процес послідовних дій, що виконуються суб'єктом. У результаті підприємницької діяльності формується і змінюється уявлення про керований об'єкт, ставляться цілі спільної діяльності, визначаються шляхи їх досягнення, розподіляється робота між її учасниками, інтегруються зусилля [2].

Сучасні економічні умови висувають перед педагогами нові завдання щодо вирішення проблем освітнього процесу. Вчитель у своїй професійній діяльності виконує низку функцій, для реалізації яких йому необхідні підприємницькі якості: організація і просування освітніх послуг, створення освітніх продуктів, керування закладами освіти, створення підприємств, розуміння ринкових структур, цін та тенденцій, соціальне підприємництво, фандрайзинг (мета фандрайзингу – знайти відповідь на питання, як це зробити). У зв'язку з цим сучасний учитель виступає в ролі підприємця, метою якого є реалізація власних проєктів та інновацій.

Аналіз досліджень та публікацій. Нагальні проблеми підприємництва й підприємницької підготовки в українській освіті постають предметом досліджень Ю. Баніт, Ю. Білової, Е. Бобінської, Л. Бондаревої, О. Булавіної, А. Гейлик, А. Гельбак,

О. Земка, О. Креденцер, Ю. Кузьменко, Н. Куриш, Г. Матукової, В. Майковської, І. Мінковської, М. Ляшенко, О. Романовського, К. Піддубної, І. Середіна, В. Сліпенко, С. Стеблук, Ю. Ткач, М. Ткаченко, М. Шимановського та ін.

Мета статті полягає в оцінці реального стану сформованості професійно-педагогічного підприємництва вчителів початкової школи в умовах неперервної освіти.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблеми дослідження зумовила необхідність визначення реального стану сформованості вчителів початкової школи до впровадження професійно-педагогічного підприємництва у фаховій діяльності. Нами проведено анкетування учителів початкових класів – слухачів Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Комунального навчального закладу «Обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників» Черкаської обласної ради, Комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради, Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (вибірка склала 596 учителів початкової школи у віці 30–60 років).

На питання «Чи можливо підприємництво в сфері освіти?» 60 % респондентів відповіли позитивно («Можливо», «Все може бути», «Маю таку мету», «Так, бачу, але не найближчим часом»), 35 % – негативно (багато з них це пояснили складністю формування початкового капіталу) і 5 % не змогли відповісти (рис. 1).

На основі аналізу результатів анкетування з'ясувалося, що педагоги визначають підприємця

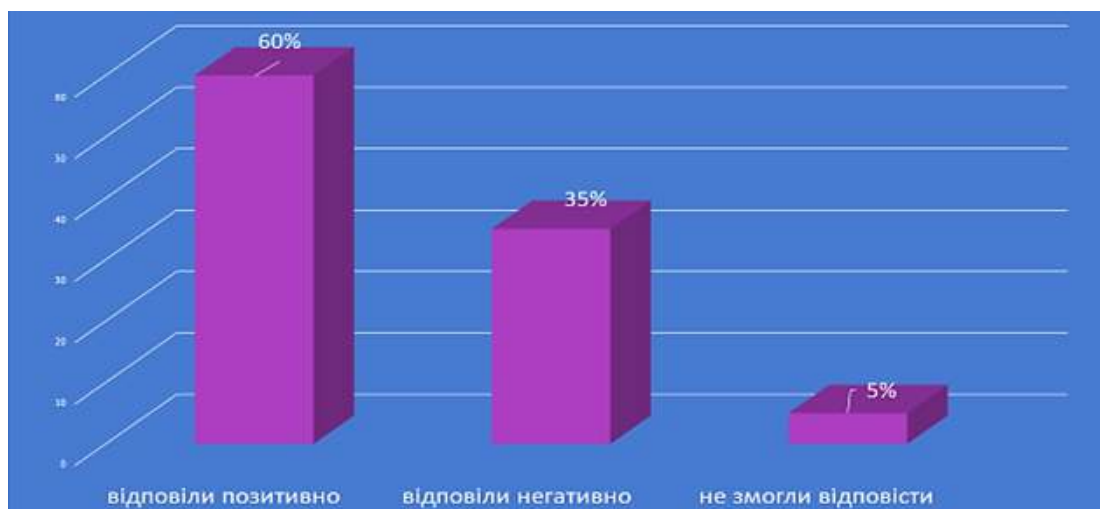

Рисунок 1. Можливість підприємництва за самооцінками судженнями респондентів

в цілому як «юридичну особу, яка має свою справу, що приносить прибуток» (45 %) або як «людину, яка веде приватний бізнес і працює на себе» (55 %).

Звертаємо увагу на те, що серед визначень підприємця є дефініції, які відображають його зв'язок із загальнодержавними інтересами та цивільними ціннісними орієнтирами, як-от: «це людина з активною життєвою позицією, що займається отриманням прибутку за рахунок тієї чи іншої сфери діяльності, пропонуючи послуги, затребувані суспільством» (65 %); «це людина, яка надає послуги в будь-яких сферах суспільної діяльності, але ці послуги надаються в приватному порядку, у міру затребуваності їх суспільством і на комерційній основі» (35 %). Відповідаючи на питання про те, які складнощі можуть виникнути при організації своєї справи в сфері освіти, педагоги зазначили такі: нерентабельність (10 %), справа не буде себе виправдовувати (18 %), складність отримання ліцензії на приватну практику (36 %), незатребуваність (24 %), мінімальний попит через бюджетний формат української освіти (20 %), висока вартість оренди приміщення (45 %), високі податки (50 %) (рис. 2).

Серед форм підприємництва у сфері освіти респонденти вказали такі: репетиторство (90 %), психологічна консультація, додаткова освіта, консультування, логопедія (20 %), приватні уроки (35 %); створення приватних шкіл (10 %); приватні центри розвитку дитини (Lego-лабораторії) (15 %).

Лише 45 % учителів бачать себе підприємцем на будь-якому етапі свого життя, 30 % – не бачать такої перспективи, решта вагалися відповісти на поставлене запитання. Цікаво, що 20 % педагогів вважають: підприємництво та освіта – несумісні.

На питання про те, які знання необхідні підприємцям-початківцям, 68 % учителів указали на знання в сфері економіки, права, в т. ч. обов'язки

підприємця; 47 % відзначили необхідність вивчення короткого курсу з підприємництва, в т. ч. знання законодавства в цій сфері; 35 % цікавляться основами бізнесу та маркетингу; 25 % хотіли б отримати знання фінансових основ підприємництва («де взяти початковий капітал»).

88 % педагогів, визначаючи найважливіші особистісні якості підприємця в сфері освіти, вказали комунікабельність, компетентність, лідерство; 67 % – цілеспрямованість, упевненість, відповідальність; 58 % стверджують, що такою якістю є розважливості; 45 % – дисциплінованість; 42 % думають, що підприємцю необхідно бути мобільним; 28 % вказали працелюбність і безкорисливість. Цікаво, що ніхто не вказав підприємницьку підготовку. 35 % опитаних, оцінюючи себе як підприємця, вважають, що в них є необхідний для підприємця набір якостей («я міг би вести підприємницьку діяльність»); 30 % вказали, що володіють необхідною для такої діяльності працьовитістю; 47 % відповіли, що їм не вистачає лідерських якостей.

Серед знань, які учителі хотіли б отримати, щоб зайнятися бізнесом у сфері освіти, відповіді розподілилися таким чином: закони, що регулюють підприємницьку діяльність (68 %), розширений курс підприємництва (35 %); складання бізнес-плану (32 %). Серед опитаних 18 % вказали, що такі знання непотрібні, тому що вони не планують займатися підприємництвом [3].

У міжкурсовий період підвищення кваліфікації вчителів початкової школи в рамках проведення лекційних занять із теми «Формування підприємливості та ініціативності педагога» нами систематично проводилися коворкінги, де обговорювалися питання підприємницького потенціалу. В результаті обговорення факторів, які спонукають учителів до підприємницької діяльності,

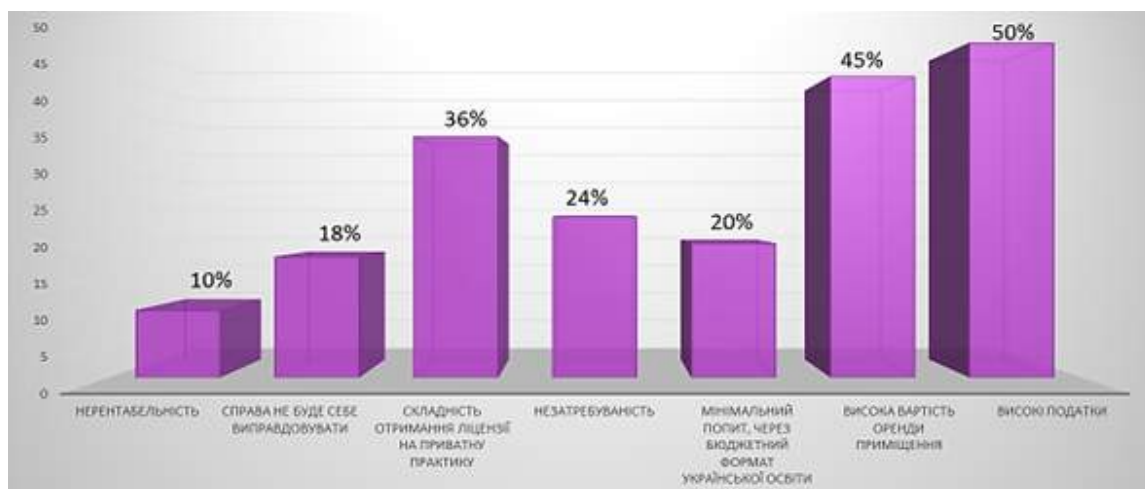

Рисунок 2. Оцінка складнощів при організації власної справи у сфері освіти (за самооцінними судженнями)

зокрема, виявлено такі: прагнення до особистого збагачення; свобода та незалежність у прийнятті рішень; робота за принципом «сам собі хазяїн»; можливість реалізуватися у сфері власних професійних та інших особистих інтересів; вільний, самостійно встановлений графік та режим роботи; визнання в суспільстві.

Оцінку педагогами свого підприємницького потенціалу відображено на рис. 3.

85 % опитаних учителів вважають, що основними принципами, які впливають на формування підприємницького потенціалу, є:

- готовність до пошуку нових можливостей та ініціативність у власній справі;
- упертість і наполегливість у досягненні поставленої мети;
- постійна готовність до підприємницького ризику;
- орієнтація у бізнесовій діяльності на ефективність освітніх послуг і високу якість освітніх продуктів;
- рішучість і цілеспрямованість у діяльності, намагання бути всебічно інформованим щодо вибраного напрямку підприємництва;
- плановірність і гранична чіткість у роботі, реалізації стратегії й тактики підприємництва;
- здатність переконувати партнерів і встановлювати потрібні зв'язки, незалежність і впевненість у собі;
- уміння протистояти будь-якому тиску ззовні та протиправним діям.

У підсумку, на думку учасників коворкінгу, підприємницький потенціал учителя початкової школи в системі формування професійно-педагогічного підприємництва пов'язаний із: пошуком нових можливостей шляхом комбінації своїх унікальних здібностей і знань про ситуацію на ринку освітніх послуг; стратегічною орієнтацією на можливу потенційну прибутковість справи, а не на наявні

ресурси; активним пошуком і створенням нових ресурсів і задоволенням фінансових потреб.

Результати анкетування дозволяють зробити такі висновки: 1) значна частина опитаних педагогів передбачає, що їх професійна діяльність може бути пов'язана з підприємництвом, 2) для того, щоб стати успішним підприємцем, необхідні відповідні знання.

Ми приймаємо позицію, що «підприємництво – це діяльність», а отже, формування професійно-педагогічного підприємництва починається з мотивів. Головним мотивом підприємницької діяльності є особистий інтерес, що реалізується через надання послуг іншим людям, пропонуючи для обміну продукти праці або й власну працю.

Визначення та формулювання власних мотивів і стимулів підприємницької діяльності – це вже результат роботи когнітивних процесів. Далі людина формулює цілі й завдання, визначає засоби та ресурси провадження діяльності: коло споживачів, шляхи фінансування, маркетингову стратегію. Причому ці ідеї повинні бути креативними й інноваційними, а отже, починаємо аналізувати сильні та слабкі сторони своєї ідеї, рахувати витрати та можливі прибутки, користь і втрати від ухвалених рішень, бачити альтернативи, зважувати й оцінювати.

Враховуючи такий підхід, діагностувальна база вивчення сформованості досліджуваного феномену включає: тест-питальник вимірювання потреби в досягненнях (Ю. Орлов), методику діагностики щодо мотивації до успіху й уникнення невдач Т. Елерс, методику «ціннісні орієнтації» М. Рокич, методику К. Замфір у модифікації А. Реана, методику Ю. Пачковського «Тест на загальні здібності до підприємництва (GET TEST)»; питальник М. Шерера на вивчення самоефективності (у модифікації

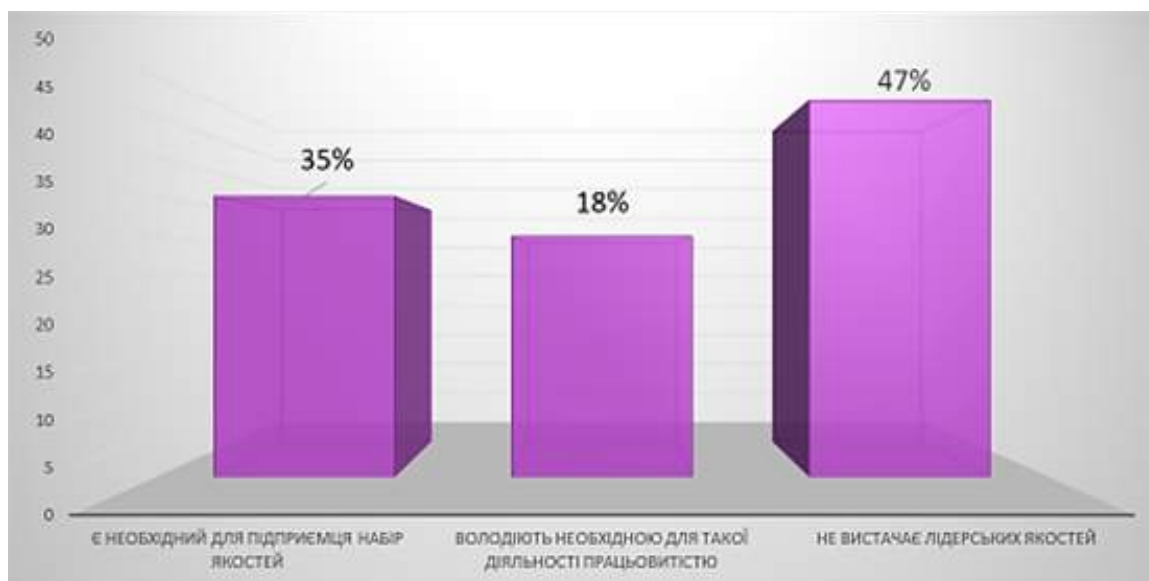

Рисунок 3. Оцінка педагогами свого підприємницького потенціалу

А. Бояринцевої); методику «Моделювання вирішення професійних проблемних ситуацій», методику дослідження поведінки в конфліктних ситуаціях К. Томаса, вивчення загальної самооцінки (питальник Г. Казанцевої); методику А. Карпова дослідження рефлексивності; методику «Шкала самооцінювання розвиненості рефлексивних умінь учителя початкових класів».

Методика діагностики щодо мотивації до успіху й уникнення невдач Т. Елерса полягає у виборі вчителями початкової школи найбільш правильних тверджень для себе. Вона є методикою суб'єктивної оцінки.

За допомогою методики Т. Елерса отримано такі результати:

- високий рівень мотивації до досягнення успіху мають 21,48 % учителів;
- середній рівень мотивації до досягнення успіху мають 35,23 %;
- низький рівень мотивації до досягнення успіху мають 43,29 % педагогів.

У результаті діагностики учителів початкової школи на виявлення мотивації до підприємницького успіху за методикою Т. Елерса оцінку результатів можна інтерпретувати так:

- при високому рівні мотивації до досягнення успіху вчителі виявляють цілеспрямованість, прагнення до досягнення результату та інтенсивність роботи;
- вчителі з низьким рівнем мотивації до підприємницького успіху проявляють невпевненість у собі, нерішучість у прийнятті рішень, обтяження виконуваною роботою. Рішення важких завдань викликає у них дискомфорт.

Для визначення рівня професійної готовності за спонукально-аксіологічним критерієм ми застосовували методику діагностики К. Замфір у модифікації А. Реана, яка полягала у виявленні внутрішньої (ВМ), зовнішньої позитивної (ЗПМ) і зовнішньої негативної (ЗНМ) мотивації до професійно-педагогічного підприємництва.

Аналіз отриманих даних за цією методикою показав, що 15,10 % учителів початкової школи КГ і 18,12 % ЕГ обрали оптимальний комплекс, представлений співвідношенням $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$ (де ВМ – внутрішня мотивація, ЗПМ – зовнішня позитивна мотивація, ЗНМ – зовнішня негативна мотивація), що відповідає високому рівню позитивної мотивації до професійно-педагогічного підприємництва.

Співзалежність $ВМ = ЗПМ > ЗНМ$ мотиваційної сфери спостерігається в 31,88 % учителів КГ і 32,89 % ЕГ. Такі мотиваційні комплекси відповідають високому й достатньому рівням сформованості досліджуваного показника та засвідчують внутрішню потребу вчителів початкової школи в подальшому формуванні професійно-педагогічного підприємництва.

Чіткі уявлення про власну підприємницьку ідею є найціннішими для сформованості професійно-педагогічного підприємництва. Високий рівень позитивного інтересу до такої діяльності забезпечує відкритість до підприємницьких знань, цілеспрямованість, рішучість, ризиковість. Подальший аналіз отриманих результатів дозволив установити, що мотиваційні комплекси $ВМ < ЗПМ > ЗНМ$; $ВМ > ЗНМ > ЗПМ$; $ВМ > ЗПМ = ЗНМ$ діагностовано в 34,90 % учителів початкової школи КГ і 35,90 % ЕГ, які відповідають середньому рівню ціннісної зорієнтованості на власні підприємницькі проекти. Зовнішні негативні мотиви (найменш ефективні мотиваційні комплекси $ЗНМ > ЗПМ > ВМ$; $ЗНМ > ЗПМ = ВМ$; $ЗНМ > ВМ > ЗПМ$ і $ЗНМ = ЗПМ = ВМ$) діагностовано у 56,04 % вчителів КГ і 58,05 % ЕГ, що найменше сприяє сформованості професійно-педагогічного підприємництва вчителів початкової школи.

Дослідження впливу ціннісних орієнтацій учителів початкової школи на формування їх життєвих стратегій, а відповідно на формування професійно-педагогічного підприємництва здійснювали з використанням питальника М. Рокича.

Аналіз результатів анкетування дозволив дійти до висновку, що вчителі розробляють проект власної підприємницької ідеї на підґрунті певних груп термінальних та інструментальних життєвих цінностей, які виділяються ними в таких життєвих сферах, як: особистісне зростання, любов, схильність і підприємницькі здібності, міжособистісні взаємини і комунікації, самостійність, безпека. При порівнянні результатів відповідей КГ і ЕГ виявлено, що у процесі навчання підприємництва у педагогів відбувається переоцінка життєвих орієнтацій.

Так, якщо для вчителів КГ пріоритетними виділено такі цінності, як: потреба в чесності, правдивості, щирості, терпимість, дисциплінованість, то для вчителів ЕГ більш значущими стають інші: соціальне визнання, самоосмислення, впевненість у собі, ефективність роботи, самоактуалізація, самоконтроль. Загалом в ієрархії термінальних цінностей учителів початкової школи перші три місця займають такі життєві цінності, як: 1) активне, діяльне життя; 2) впевненість у собі; 3) впевненість у своїх силах (задатки, здібності, можливості, потенціал).

Серед інструментальних цінностей рангові місця розподілилися таким чином: 1) незалежність; 2) раціоналізм; 3) ефективність у справах.

Діагностування здібностей педагогів до підприємницької діяльності також проведено за допомогою методики «Тест на загальні здібності до підприємництва» (GET TEST). Спираючись на результати емпіричного дослідження, визначено норми високого, середнього й низького рівнів

загальних здібностей учителів до підприємницької діяльності. Так, установлено, що:

- потреба в досягненнях може бути оцінена за такими нормами: результат ≤ 5 балів – низький рівень; у межах 7–9 балів – середній рівень; результат ≥ 12 балів – високий рівень;

- потреба в незалежності / автономії може бути такою: результат ≤ 3 балів – низький рівень; у межах 4–5 балів – середній; 6 балів – високий рівень;

- схильність до творчості (творчі здібності) оцінюється за такими нормами: результат ≤ 6 балів – низький рівень; у межах 7–8 балів – середній рівень; результат ≥ 12 балів – високий рівень;

- уміння йти на розумний ризик: результат ≤ 6 балів – низький рівень; у межах 7–8 балів – середній рівень; результат ≥ 12 балів – високий рівень;

- цілеспрямованість і рішучість: результат ≤ 6 балів – низький рівень; у межах 7–8 балів – середній рівень; результат ≥ 12 балів – високий рівень.

Загальний показник здатності до підприємницьких здібностей: результат ≤ 15 балів – низький рівень; у межах 35 балів – середній рівень; результат ≥ 50 балів – високий рівень.

Виявлено, що переважна кількість учителів початкової школи ЕГ і КГ мають середній рівень потреби в досягненнях (55,03 % і 53,02 % відповідно). Вчителів із високим рівнем цього компонента в ЕГ було більше (10,40 % проти 9,40 %), а з низьким – менше (34,57 % проти 37,58 %). Потреба в незалежності / автономії складає: високий рівень – 34,56 % вчителів ЕГ та в 24,16 % вчителів КГ; середньому рівню відповідали дані 33,56 % вчителів ЕГ та 38,59 % вчителів КГ; низький рівень сформованості названої потреби був характерний 31,88 % вчителів ЕГ і 37,25 % вчителів КГ.

За шкалою «Схильність до творчості (творчі здібності / нахили)» кількість учителів в ЕГ з високим рівнем дорівнювала 25,50 %, а в КГ – 20,13 %; середній рівень сформованості ознаки показали 32,21 % вчителів ЕГ і 28,86 % вчителів КГ; низьку схильність до творчості мали 42,29 % респондентів ЕГ та 51,01 % респондентів КГ.

Уміння йти на розумний (зважений) ризик більшою мірою притаманне вчителям ЕГ (20,78 %), тоді як у КГ таких було 19,46 %. Середній рівень ознаки продемонстрували 44,30 % вчителів ЕГ та 43,96 % вчителів КГ. Низьку схильність до ризику мають 34,92 %

вчителів ЕГ та 36,58 % вчителів КГ. Також більш суттєвий відсоток педагогів початкової школи мали високий рівень цілеспрямованості та рішучості (ЕГ 27,85 %, КГ 22,15 %), середній рівень – в ЕГ 30,20 %, в КГ 27,52 %. Низький рівень ознаки переважав в КГ 50,33 %, в той час як ЕГ 41,95 %.

За підсумковою шкалою отримано такі дані: в ЕГ високому рівню загальних здібностей до підприємництва відповідало 30,87 % вчителів початкової школи, у КГ таких було 25,17 %; середній рівень здібностей мали 39,26 % студентів ЕГ і 34,90 % вчителів КГ; низькі здібності виявлено у 29,87 % вчителів ЕГ та 39,93 % КГ. Отже, бачимо явні відмінності між ЕГ та КГ у кількості вчителів із низьким рівнем цілеспрямованості, що свідчить про те, що вчителі ЕГ мають впевненість у перспективності своїх підприємницьких ідей.

Висновки. Дослідження реального стану професійно-педагогічного підприємництва вчителя початкової школи в умовах неперервної освіти дає підстави для твердження, що ця складова освітнього процесу потребує вдосконалення. Це зумовлене тим, що: більшість учителів початкової школи відчують труднощі під час виконання завдань і вправ підприємницького спрямування внаслідок відсутності досвіду, підприємницьких знань, недостатньої обізнаності щодо специфіки підприємницької діяльності; недостатньою розробленістю цього аспекту в системі післядипломної педагогічної освіти. Усунення цих недоліків потребує застосування сучасних методологічних підходів до освітнього процесу інститутів післядипломної педагогічної освіти з метою розвитку підприємницького мислення, поглиблення підприємницьких знань, яких за результатами оцінки потребують учителі початкової школи в міжкурсовий період підвищення кваліфікації.

Оцінюючи рівень сформованості професійно-педагогічного підприємництва, ми побачили, що вчителі початкової школи вміють приймати економічно обґрунтовані рішення, генерувати підприємницькі ідеї, мають сформовані організаторські та комунікативні здібності, можуть знаходити адекватні способи розв'язання підприємницьких ситуацій і реалізації освітніх завдань у процесі власного професійного розвитку.

Використані джерела

1. Бобінська Е., Шиян Р., Товкало М. Уроки з підприємницьким тлом : навч. матеріали. Варшава : Сова, 2014. 398 с.
2. Гельбак А. М. Формування підприємливості учня як ключової компетентності для життя : метод. рек. Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2017. 24 с.
3. Кінах Н. В. Стан формування професійно-педагогічного підприємництва вчителя початкової школи в умовах неперервної освіти : зб. наук. пр. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Вип. 203. 2021. С. 81–85.
4. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» 2020. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=22469103-4e36-4d41-b1bf>